

KONTINUITET NASELJENOSTI BOSANSKE PANONIJE OD NEOLITA DO ŽELJEZNOG DOBA

Bosanska Panonija je prostor koji je zauzimao prostor današnje sjeverne Bosne, od Drine na istoku do razmeđa Une i Sane na zapadu. Sjevernu granicu je činila rijeka Sava koja se svojim tokom protezala duž čitave Bosanske Panonije, dok je južna granica još uvijek nerazjašnjena. Najranija prošlost ovog područja nije obrađivana u nekoj značajnijoj mjeri, a prvi pisani podaci se javljaju tek u I st. pr. n. e. Međutim, kada se govori o ranijim razdobljima, od neolita pa nadalje, jedan od glavnih problema sa kojim se naučnici susreću jeste problem nedovoljne istraženosti. Brojni arheološki lokaliteti su istraženi samo parcijalno, dok su istovremeno i svjedočanstva antičkih autora limitirana na ograničene podatke koji su se očuvali do današnjeg vremena. Iz ovog razloga su konkretni podaci o prostoru bosanske Panonije i populacijama koje su naseljavale taj prostor još uvijek značajna nepoznanica za istraživače koji su limitirajućom izvornom građom, kako arheološkom tako i pisanom, prisiljeni na konstruiranje različitih hipotetičkih modela o prošlosti i populacijama ovog prostora.

Za prostor jugoistočne Evrope, tačnije za Balkanski poluotok, se zna da je naseljen još od paleolita i da je bio određena vrsta prirodnog mosta koji je spajao Evropu sa Azijom. Samim time, u vremenu kada vodena prevozna sredstva nisu postojala, ljudi su se kretali preko Balkana seleći se u potrazi za boljim i pogodnijim mjestima za život, ali svakako da je bilo i onih koji se trajno naselili ove prostore, o čemu svjedoče pećine sa materijalnim ostacima. Seobe naroda koje su se događale na prostoru Balkana, donosile su nove, ponekad i nešto naprednije kulture od onih lokalnih te na taj način može se pratiti određeni civilizacijski napredak naroda koji su obitavali na prostoru Balkana, preko paleolita, neolita, bakarnog, bronzanog i željeznog doba. Naravno, taj civilizacijski napredak nije bio značajan u tolikoj mjeri kao kasniji grčki i rimski, ali je pretpostavljao unapređivanje već postojećih materijalnih sredstava kao i pojavu novih, dotada nepoznatih na prostoru bosanske Panonije.

Na ovim prostorima se razvio veliki broj kultura, kao što su Butmirska koja je dobila ime po nalazištu u Butmiru, te Vinčanska, po nalazištu kod Beograda kao i mnoge druge. Između ostalih vrijedno je spomenuti naselje u Gornjoj Tuzli, koje je sa svojim najdubljim slojem, slojem koji pripada starčevačkoj kulturi, dosad najstarije poznato neolitsko naselje u Bosni,¹ a razlog za to je bogatstvo solju kojom tuzlanski kraj obiluje, jer je so sa ovih prostora bila veoma rano korištena. Prostor sjeveroistočne Bosne zahvatala je vinčanska neolitska kultura koja je trajala sve do propasti neolitske civilizacije. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da je uzrok ovome najezda stočara i zemljoradnika, iz prostora između srednjoazijskih stepa i Dnjestra, kao što se dugo vremena pretpostavljalo,² ili su ipak razlozi nenasilne prirode, poput razvoja trgovine ili otkrića metala. Prvi odjek doseljenika zabilježen je na prostoru oko Une, Sane, Vrbasa i Bosne a u arheologiji ta kultura je poznata pod nazivom „lasinjska kultura“ (prema nalazištu iz sela Lašinj, istočno od Karlovca).³ Vremenom se ova kultura dezintegrisala a pojavila se nova, vučedolska

¹ Čović, 1959. 5.

² Ovdje se već radi o eneolitskom, odnosno o bakarnom dobu, koje na prostoru jugoistočne Evrope počinje polovinom petog milenijuma pr. n. e. Pojava i otkriće metala sigurno predstavlja veoma značajan i u mnogo čemu preloman momenat u razvoju čovječanstva, jer se došlo do novog i kvalitetnog materijala do tada nepoznatih karakteristika. (više, Govedarica, 2011, 45.- 46.)

³ Sa pojavom ovih stočara i zemljoradnika, pojavio se i konj kao životinja koja je služila kao prevozno jahačko sredstvo, što je bila inovacija za neolitan, iako su oni poznavali konja što se može zaključiti na osnovu pronađenih izbacivača koplja sa završecima u obliku konja. Tačnije riječ je o figurama konja a lokaliteti na kojima su pronađeni ovi ostaci, Bruniquel i abri Montastruc u Francuskoj, potiču iz paleolita. Njihovo naseljavanje u krajeve južno od Save, tokom posljednjih stoljeća trećeg milenija p. n. e. , nije imalo karakter neke agresivne invazije, nego miroljubivog karaktera a dublje na jug nisu zalazili. (više Čović, 1976. str. 63.)

kultura⁴ (prema nalazu iz Vučedola kod Vukovara), koja spada u period mlađeg eneolitika, odnosno bakarnog doba i koja se pretežno prostirala u Slavoniji ali je zahvatala i prostor sjeverozapadne Bosne.⁵ S druge strane, sjeveroistočna Bosna je bila na meti nomadskih stočara, u arheologiji poznatih pod imenom „badenske“ i „kostolačke“ kulture, koji provaljuju u ove krajeve i napadaju lokalno stanovništvo vinčanske kulture.⁶ Svi ovi događaji su iza sebe ostavili bogatu, ali nažalost dosada slabo istraženu, materijalnu građu koja svjedoči o životu neoliciana i postneoliciana na prostoru sjeverne Bosne.

Slika 1: Rekonstrukcija neolitskog naselja u Tuzli
(Foto: Dž. Brigić)

Slika 2: Posuda za čuvanje soli

Pomjeranje nosilaca badenske, kostolačke i vučedolske kulture bilo je prouzrokovano migracijama nomadskih stepskih grupa sa Istoka,⁷ i u arheologiji se ova migracija nomada sa istoka naziva prvom od nekoliko indoevropskih seoba koje su se dešavale od eneolita do kasnog bronzanog doba, kada se u Podunavlju formira jedna nova kulturna grupa koja je zahvatila i područje južno od Save a imala je jako značajnu ulogu u formiranju kasnijih ilirskih zajednica u Panoniji. Riječ je o kulturi polja sa žarama⁸ (fenomenu u arheologiji poznatom pod nazivom KPŽ), čiji nosioci nisu pripadali jedinstvenom etničkom kompleksu,⁹ a ono što je karakteristično za ovu kulturu jeste obred spaljivanja mrtvih.¹⁰ U okviru zajednica koje su pripadale kompleksu kulture polja sa žarama na prostoru Podunavlja razvilo se nekoliko grupa, kao što su Virovitička, grupa Zagreb, Velika Gorica, Dalj i kultura polja sa žarama sjeverne Bosne koja je za nas najvažnija. Naime, prostor južno od Save je bio u velikoj mjeri zahvaćen ovom kulturom o čemu svjedoče i brojna naselja i gradine koje datiraju iz ovog perioda. Naime, kultura polja sa žarama u

⁴ U krajevima južno od Save rasprostirala se vučedolska kultura, koju je A. Benac objasnio kao „najznačajnijom pojavom postneolitskog perioda sjeverozapadnog Balkana“. (više, Čović, 1976.)

⁵ Pećina Hrustovača, jugozapadno od Sanskog Mosta kod sela Hrustova, ima izrazito vučedolski karakter i najbolji je primjer vučedolske kulture u sjevernoj Bosni. (više Mandić, 1940.; Polić, 1939.)

⁶ A. Benac badensku, kostolačku i vučedolsku kulturu naziva „predilirima“, iako postoje i druge teorije koje zastupaju autohtonost vučedolske i kostolačke kulture za koje se hipotetizira da su nastale iz ranijih autohtonih supstrata nakon raspada badenske, navodeći i objašnjavajući kako je u postneolitsko doba stvoren osnovni supstrat za kasniju etnogenezu ilirskih plemena (naroda) na ovom području, i da se u tom periodu ne može još govoriti o bilo kakvim Ilirima. (više, A. Benac 1964)

⁷ Benac, 1977, 4.

⁸ Smatra se da su pokretači ovih najezdi bili srednjoevropski narodi, tzv. „nosioci kulture polja sa urnama (žarama)“. Prodorom na jug, oni su pokrenuli lančanu seobu i najezdu plemena i naroda Podunavlja i sjevernog Balkana prema Egejskom moru. (više, Vukčević, 1992, 26.)

⁹ Vinski- Gasparini, 1983, 547.)

¹⁰ Postupak incineracije ili spaljivanja mrtvih i pokapanja spaljenih ostataka u urnama, glavna je karakteristika KPŽ i njen uticaj će trajati jako dugo, odnosno tokom čitavog kasnog bronzanog doba pa i u periodu starijeg željeznog doba kada će postepeno da se vrši skeletno pokapanje umrlih. U ranijoj historiografiji, nosioce kulture polja sa žarama izjednačavali su sa Ilirima ili Pailirima, ali vremenom se s pravom ustanovilo da se oni ne mogu poistovjetiti sa Ilirima. (više, Vinski- Gasparini, 1983, 549)

sjevernoj Bosni rasprostire se od Podrinja na istoku do Pounja na zapadu, te od rijeke Save na sjeveru, gdje je usko vezana sa grupama savsko-dravskog međuriječja, do srednjeg toka rijeke Bosne i Vrbasa.¹¹

Ključna gradinska naselja u sjevernoj Bosni, koja su pripadala kulturi polja sa žarama, su: Zecovi kod Prijedora,¹² Kekića Glavica kod Bosanske Krupe,¹³ Vis kod Dervente¹⁴, te Donja Dolina na Savi kod Bosanske Gradiške.¹⁵ Na gradini Zecovi kod Prijedora otkrivena su dva stratuma, od kojih donji koji pripada ranijoj slavonskoj kulturi i gornji koji pripada ilirskoj kulturi, pri čemu je debljina donjeg sloja znatno manja u odnosu na debljinu gornjeg.¹⁶ Ove gradine govore o naseljenosti bosanske Panonije još od kasnog bronzanog pa sve do mlađeg željeznog doba, što se može pratiti preko geneza određenih materijalnih ostataka poput fibula gdje se na pojedinim može primjetiti porijeklo nastanka od onih ranije napravljenih. Da je stanovništvo koje je živjelo na prostoru sjeverne Bosne, odnosno da je kultura polja sa žarama bila raširena na prostoru južno od Save, govore i materijalni nalazi pronađeni na gradinama, od čega posebno vrijedi istaći zemljane posude pronađene na gradini Kekića Glavica koje su identične onima na gradini Zecovi, a pripadaju periodu od kraja srednjeg do kraja kasnog bronzanog doba, na osnovu čega je izveden zaključak da je naselje na Kekića Glavici osnovano u kasnom bronzanom dobu.¹⁷ Naselje Donja Dolina je svakako najvažnije naselje koje se oformilo na prostoru sjeverne Bosne, jer je tokom željeznog doba važilo za jedan od glavnih centara sjeverozapadne Bosne, najviše zbog rudnog bogatstva koje je imala, ali nastanak ove gradine na obali Save prati se i u kasnom bronzanom dobu. Kako zbog bogatih materijalnih ostataka, tako i zbog nekropola u kojima su pronađeni posmrtni ostaci, naselje Donja Dolina je dobilo rang prvorazrednog srednjoevropskog nalazišta kasnog bronzanog, starijeg i mlađeg željeznog doba.¹⁸ U prilog tome ide i činjenica da se nešto sjevernije od lokaliteta Donja Dolina nalazi naselje Mačkovac- Crišnjevi, čiji se nastanak datira u period između XII i XI st. pr. n. e.. Naime, ovo je veoma značajno naselje za razotkrivanje kasnog bronzanog doba i kulture polja sa žarama, jer je pronađen relativno veliki broj metalnih predmeta, a istražen je samo mali dio naselja, od čega se posebno ističu ostaci keramike.¹⁹

---

¹¹ Vinski- Gasparini, 1883, 619.

¹² U kulturnom pogledu na ovoj gradini je moguće izdvajanje pet stratuma, od kojih je stratum V u cjelini pripadao eneolitskoj vučedolskoj kulturi, srodna onoj u ranije spomenutoj pećini Hrustovači, dok stratum III pripada kulturi polja sa urnama. Stratum II ipak pokazuje daljnji kontinuitet razvoja naselja a pripada starijem željeznom dobu, dok stratum I ulazi u mlađe, odnosno kasno željezno doba. (više, AL BiH, T. II, 39.)

¹³ Lokalitet Kekića Glavica je otkrio F. Fiala a istraživanja vršili B. Čović i B. Raunig. Hronološki raspon ove gradine ide od kraja bronzanog doba, kada je bio pod uticajem kulture polja sa urnama, do kraja prehistorije, odnosno do pojave Rimljana u kasnom željeznom dobu. (više, AL BiH, T. II, 21.)

¹⁴ Gradina Vis kod Dervente lokalitet je koji potiče iz perioda kasnog bronzanog doba, također pod uticajem kulture polja sa žarama, i na ovom lokalitetu otkriven je skelet sa željeznim kopljem koji pripada željeznom dobu. Kontinuitet i na ovoj gradini je primjetan tokom cijelog željeznog doba. (više, AL BiH, T. II, 55.)

¹⁵ Kompleks lokaliteta Donja Dolina kod Bosanske Gradiške čine slijedeće cjeline: starije naselje kasnog bronzanog doba, te Gradina- naselje željeznog doba i nekropola željeznog doba. (više, AL BiH, T. II, 49.)

¹⁶ Benac, 1956, 137.; Benac, 1959, 13.; Benac, 1969, 115.

¹⁷ Čović, 1962, 57.

¹⁸ Marić, 1964, 22.

¹⁹ Karavanić, 2002, 49.

Slika 3: Kultura polja sa žarama panonsko- podunavske regije sa svojim grupama (Preuzeto od: Vinski- Gasparini, PJZ, 1983, 553.)

Što se tiče sjeveroistočne Bosne, ističu se dva najznačajnija lokaliteta, a to su Vis kod Dervente²⁰ i Pivnica kod Odžaka.²¹ Dakle, oba ova naselja su višeslojna, i imaju svoj kontinuitet još od eneolita, a gradina Pivnica kod Odžaka važi za najznačajnijeg predstavnika kostolačke kulture u sjevernoj Bosni, da bi u kasnom bronzanom dobu ove dvije gradine činile grupu Vis-Pivnica. Međutim, ovo nisu jedini dokazi postojanja kulture polja sa žarama u sjevernoj Bosni. Naime, pored gradina, pronađen je veliki broj nekropola poput onih u Baricama kod Gračanice, zatim u Dvorovima kod Bijeljine, Kulašima kod Doboja i dr. Svakako, nalazište grobova u nekropoli Barice predstavlja najznačajnije ostatke kulture polja sa žarama, ali riječ je o drugačijem posmrtnom ritusu. Naime, pripadnici kulturne grupe Barice-Gređani²², karakteristični su po tome što spaljene ostatke umrlih polože na zemlju i prekriju ih urnama sa dnom okrenutim prema gore.²³

Nešto južnije od današnje Gračanice i Tuzle, na prostoru Zvornika i donjeg toka rijeke Drine, putem koji vodi od Bijeljine do Zvornika, pronađeno je mnoštvo nekropola izgrađenih od zemljanog nasipa. Nekropole pretežno leže u blizini jedne drugih, a u nekima od njih ustanovljeno je čak i do 40 humki. Način sahranjivanja i otkriveni grobni nalazi, pružaju podatke koji ukazuju na zajedničke karakteristike pa se mogu svrstati u jedan zajednički kompleks nekropola donjeg Podrinja.²⁴ Ono što je ovdje važno, jeste zapravo način ukopavanja i zajedničke karakteristike koje čine jednu grupu, odnosno jedan sistem pokapanja umrlih, kao

²⁰ Osnovni oblici grobnih posuda kulture polja sa žarama pronađeni su i na Visu, kao što je i pronađena keramika koja se veže sa keramikom kulture polja sa žarama. Na gradini su također pronađeni ostaci kostolačke i lasinjske kulture, što nam govori o kontinuitetu života na ovoj gradini. (više, Marić, 1960, 165.; Marić, 1958, 246.)

²¹ Ova gradina je proživjela dvije faze kulturnog razvoja, od kojih starija faza pripada kostolačkoj kulturi iz eneolita, dok mlađa faza pripada periodu kasnog bronzanog doba, odnosno kulturi polja sa urnama. (više, ALBiH, II, 79.; Benac, 1962, 21.; Benac, 1967, 156.)

²² Kulturna grupa Barice- Gređani je specifikum kulture polja sa žarama jer se razvila i pod uticajem srednjobosanske kulture sa Glasinca, ali ona je imala veliki značaj u sjeveroistočnoj Bosni pa i preko Save. Čak je u današnjoj Slavoniji, tačnije u Vinkovcima, pronađeno nekoliko zdjela koje se mogu u okviru šireg posmatranja tumačiti kao nalazi grupe Barice- Gređani. (više, Kalafatić. 2011, 50.)

²³ Kaljanac- Šaković, 2009, 78.

²⁴ Kosorić, 1976, 18.

što je to slučaj sa kulturom polja sa urnama i njihovim načinom incineracije, tj. spaljivanja mrtvih. Ovaj sistem pokapanja će se zadržati i kroz dobar dio starijeg željeznog doba kojeg će buduće ilirske zajednice koje će se formirati u mlađem željeznom dobu, prihvatiti na svoj način, kao što su to Breuci, Oserijati, Kolapijani, Kornakati, Mezeji i dr. Dakle, ovdje je riječ o vremenu kada dolazi do formiranja ilirskih zajednica, odnosno kada u grčkim izvorima nailazimo na spomene Ilira, jer Grčka u periodu VIII i VII st. pr. n. e. proživljavao svoje arhaisko, dakle historijsko doba. S druge strane, prostor sjeverne Bosne je još uvijek pod snažnim uticajem kulture polja sa žarama i njenih grupa iz Slavonije, poput daljske, bosutske pa i dolenske u Sloveniji.

Kao što je to bio slučaj i ranije, za prelazni period iz kasnog bronzanog u starije željezno doba, tačnije iz IX st. pr. n. e. u VIII st. pr. e., uzima se još jedna seoba, tačnije seoba Kimeraca²⁵ iz panonsko- karpatskog područja.²⁶ U isto vrijeme, u Bosni i Hercegovine otpočinje željezno doba, iako je pronađeno nekoliko željeznih predmeta u grobovima na Glasincu koji potiču još iz IX st. pr. n. e.,²⁷ odnosno period kada se stanovnici jugoistočne Evrope upoznaju sa novim metalom, nakon bakra i bronz. Naime, Kimerci su sa sobom donijeli novi način ratovanja gdje su veliku ulogu imali konjanici i nove tehnike u širenju metalurgije željeza.²⁸ Naravno, brončani predmeti su i dalje korišteni ali željezo je jako brzo prihvaćeno zbog kvalitetnih svojstava tog metala, jer mačevi napravljeni od željeza su bili dosta jači i izdržljivi nego oni od bronz. Veoma brzo je pronađeno dosta rudnih bogatstava željeza, a sjeverozapadna Bosna posebno dolazi do izražaja u ovom periodu zbog velikih rudnih bogatstava željeza na ovom prostoru. Na taj način i Donja Dolina dobiva na izuzetno velikoj važnosti, dok je područje sjeveroistočne Bosne nešto slabije bogato željezom, te samim time proživljavalo nešto mirniji period.

Prelaz iz bronzanog u željezno doba je relativno dug i neprimjetan proces, te je jako teško postaviti granicu koja bi označila neke promjene, ali na osnovu pronađenih željeznih predmeta i kulta mrtvih, koji je bio jako puno rasprostranjen među stanovnicima Panonije, određene promjene su vidljive. Tako na primjer, na gradini Donja Dolina pronađeni su skeletni grobovi,²⁹ što nije bio slučaj kod pripadnika kulture polja sa žarama, već je to stari ilirski običaj koji se može pojasniti uticajem sa juga, odnosno većoj izloženosti glasinačkoj kulturi. Nešto istočnije od Donje Doline, na prostoru Bijeljine, odnosno na lokalitetu Dvorovi, koji je također bio pod uticajem kulture polja sa žarama, pronađen je jedan skelet sa predmetima i fibulama karakterističnim za stanovnike Donje Doline,³⁰ što govori o interakciji i međusobnoj komunikaciji stanovnika današnje sjeverne Bosne u prehistoriji kao i postepenom prelazu na skeletno pokapanje umrlih, odnosno smanjivanju uticaja sa sjevera. Međutim, na lokalitetu Dvorovi je pronađena i nekropola sa nekoliko spaljenih grobova prekrivenih urnama sa dnom okrenutim prema gore,³¹ što također govori da se običaji kulture polja sa žarama zadržavaju i kroz starije željezno doba. Već je spomenuto da je kod kulturne grupe Barice- Gređani postupak sahranjivanja, odnosno incineracije, bio nešto drugačiji. Tačnije, riječ je o polaganju spaljenih ostataka na zemlju ipoklapanje istih urnama (žarama) sa dnom okrenutim prema gore,³² dok to nije bio slučaj kod ostatka kulture polja sa žarama. Vjerovatno je ovdje riječ o uticaju sa juga, bilo sa Glasinca ili nekog drugog kulturnog kompleksa, što govori o prostoru sjeverne Bosne kao o nekoj vrsti

²⁵ Kimerci su bili nomadska etnička skupina koja je živjela na obali Azovskog mora, ali je vjerovatno da su ranije živjeli na Istočnom Kavkazu, na Keraunjskim planinama. Naziv su im dali Grci u 8. st. pr. n. e. a ime su dobili po totemu lika Himere, odnosno „Himera narodi“. (više, Vukčević, 1992, 30.)

²⁶ Ipak, kao ni dosadašnje teze o ulozi seoba za prelaz iz jednog vremenskog perioda u drugi koje se ne mogu uzeti kao vjerodostojne, tako i ova teza o seobi Kimerana nameće određene sumnje. Naime, njih spominju antički izvori prilikom sukoba sa asirskim i urartskim vladarima, a pošto se na ovom prostoru u to vrijeme dešavaju neke promjene izvedena je teza o Kimerskom pokretu koji je uništio kasno brončano doba kulture, a samim time i KPŽ. Ipak, ovakva hipoteza o seobi Kimerana mora se uzeti sa velikom rezervom, jer postoje i druge teze o načinu nestanka KPŽ a one su drugačije prirode i odnose se na nestanak toreutičke umjetnosti, odnosno umjetnosti rezbarenja.

²⁷ Čović, 1984, 133.

²⁸ Dimitrijević- Gregl- Pandžić, 1998, 221.

²⁹ Marić, 1964, 70.

³⁰ Marić, 1960, 47.

³¹ Kosorić, 1965, 83.

³² Kaljanac- Šaković, 2009, 87.

tampon zone, odnosno zone gdje su se kulturni uticaji ispreplitali. Naravno, ovakva teza se ne može poduprijeti nekim jačim argumentima, ali nije ni nemoguća. Ovdje se može primjetiti povezanost, odnosno razlika načina pokapanja umrlih kod kulturne grupe Barice-Gređani i nešto sjevernijeg lokaliteta u selu Dvorovima kod Bijeljine, sa lokalitetom Donja Dolina na Savi kod bosanske Gradiške, gdje su spaljeni ostaci stavljeni u urne i pokapani kao takvi, sa dnom okrenutim prema dole,³³ što podupire tezu o nešto značajnijem uticaju sa juga. Ovakvi običaji će se zadržati određeno vrijeme, ali vremenom je postupak incineracije, odnosno spaljivanja umrlih, u potpunosti zamijenjen inhumacijom, odnosno skeletnim pokapanjem mrtvih. Ono što je svakako najznačajnije jeste činjenica da je prostor bosanske Panonije naseljen kroz jako dugi vremenski period, jer su pronađeni brojni dokazi koji to potvrđuju, između ostalih i iskopavanje soli u tuzlanskom kraju u neolitskom prirodu, te raznorazno oružje i oruđe i dr. Na osnovu toga može se pratiti kulturni i civilizacijski razvoj i napredak etničkih zajednica koje su naseljavale ove prostore, te se sa sigurnošću se zna da se narodi iz klasičnog perioda nisu pojavili „odjednom“, nego da oni imaju svoj proces kroz koji su prošli kako bi postali onakvi kakve ih historija pamti.

Slika 4. Bronzano koplje

Slika 5. Bronzani srp

Slika 6. Klasični primjer keramike kasnog doba

Slika 7. Bronzana šoljica bronzanog doba

³³ Na lokalitetu Donja Dolina, pronađena je velika nekropola sa ukupno 174 groba, od kojih su 124 bila skeletna a 48 spaljenih. Kod spaljenih grobova urna je bila napunjena spaljenim ostacima umrlog i obavezno pokrivena zdjelom čiji je otvor bio okrenut prema dolje. (više, Marić ,1964, 20.)

Slika 8.

Slika 9.

Urne sa lokaliteta Grabovica kod Doboja

Slika 10.

Slika 11.

**Pitos sa lokaliteta Dobor kod Modriče sa početka željeznog doba
(Foto: Dž. Brigić)**

Bibliografija

1. BENAC 1956.: Alojz Benac, Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora, *GZM, N. S. Arheologija, XIX, 147.- 166.*
2. BENAC 1959.: Alojz Benac, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, *GZM, N.S. Arheologija, XIV, 13.- 51.*
3. BENAC 1962.: Alojz Benac, Pivnica kod Odžaka I neki problem kostolačke kulture, *GZM, N.S. Arheologija, XVII, 21.- 40.*
4. BENAC 1964.: Alojz Benac, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1, 59.- 73.*
5. BENAC 1967.: Alojz Benac, Kameni kalupi sa Pivnice, *GZM, N.S. Arheologija, XXI / XXII, 155.- 160.*
6. BENAC 1969.: Alojz Benac, Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, *GZM, N.S. Arheologija, XXIV, 115.- 135.*
7. ČOVIĆ 1959.: Borivoj Čović, Tragovi preistorijskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni, *ČGT, III, 5.- 19.*

8. ČOVIĆ 1962.: Borivoj Čović, Gradinsko naselje na Kekića Glavici, *GZM, N.S. Arheologija, XVII*, 41.- 61.
9. ČOVIĆ 1976.: Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo
10. ČOVIĆ 1976 A.: Borivoj Čović, Metalurška djelatnost vučedolske kulture u Bosni, *ANU BiH, XIII, CBI 11. 105.- 115.*
11. ČOVIĆ 1984.: Borivoj Čović, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 101.- 190.
12. DIMITRIJEVIĆ- GREGL- PANDŽIĆ 1998.: Stojan Dimitrijević- Tihomila Težak Gregl- Nives Majnarić Pandžić, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb, 1998.
13. GOVEDARICA 2011.: Blagoje Govedarica, Gdje i kad je postojalo bakarno doba, *ANU BiH, CBI XL, 45.- 63.*
14. KALAFATIĆ 2011.: Hrvoje Kalafatić, Prilog poznavanju odnosa grupe Barice- Gređani, "berberinskog tipa hatvanske kulture", "brodske kulture" i "posavske culture", *OPVSC. ARCHEOL., XXXV, 41.- 65.*
15. KALJANAC- ŠAKOVIĆ 2009.: Adnan Kaljanac- Edin Šaković, Barice- Gređani: kulturna grupa kasnog brončanog doba u Slavoniji i sjevernoj Bosni, *Gračanički glasnik, god. XIII, broj 27, 78.- 90.*
16. KARAVANIĆ 2002.: Snježana Karavanić, Naselje Mačkovac- Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka culture polja sa žarama u slavonskoj Posavini, *Prilozi institute za arheologiju u Zagrebu, XIX, broj 1.47.- 62.*
17. KOSORIĆ 1965.: Milica Kosorić, Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine, *ČGT, VI, 83.- 91.*
18. KOSORIĆ 1976.: Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problem ilirskih nekropola Podrinja*, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1976.
19. MANDIĆ 1939.: Mihovil Mandić, Prethodni izvještaj o započetom iskapanju u Hrustovačkoj pećini kod Bos. Vrpolja, *GZM, god. LI, sv. 1., 65.- 72.* Marić 1958.: Zdravko Marić, Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija, XIII, 243.- 253.*
20. MARIĆ 1960.: Zdravko Marić, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine, *ČGT, IV, 43.- 67.*
21. MARIĆ 1960 A.: Zdravko Marić, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, *GZM, N. S. Arheologija, XV/ XVI, 151.- 171.*
22. MARIĆ 1964.: Zdravko Marić, Donja Dolina, *GZM N.S. Arheogija, XIX, 5.- 128.*
23. POLIĆ 1939.: Ahmed Polić, Pećina Hrustovača, *GZM, god. LI, sv. 2. 1.- 8.*
24. VINSKI- GASPARINI 1983.: Ksenija Vinski- Gasparini, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, *PJZ, IV- bronzano doba, 547.- 703.*
25. VULČEVIĆ 1992.: Gojko Vukčević, *O porijeklu Ilira*, UNIREKS Nikšić, Podgorica.